

könyvek egy témáról

India és Kína, 1904–2004. Egy évszázad béke és konfliktus^{*}

A szerző az indiai–kínai kapcsolatok utóbbi száz évét, gyakorlatilag 20. századi történetét dolgozza fel, hangsúlyozottan indiai szemszögből. B. R. Deepak, a delhi Jawaharlal Nehru egyetem (JNU) tudós sinológus professzora, s elmélyülten foglalkozott hazája és Kína egyéb kapcsolataival is, beleértve az irodalmi és a nyelvi témakört. Néhány éve az ő szerkesztésében jelent meg a *Kínai–Hindi Szótár*, és sokat tett azért is, hogy a kínai irodalmat jobban megismerjék Indiában.

E folyóirat olvasóinak valószínűleg nem kell bizonygatnom, hogy nagy fába vágja fejszójét az a szerző – legyen akár indiai, akár kínai, akár harmadik ország fia-lánya –, aki a két ország kapcsolatainak, viszonyának, együttműködésének, rivalizálásának és konfrontációinak utóbbi száz évét egyáltalán csak időrendben át akarja tekinteni. Nem is beszélve az állásfoglalás időnként kikerülhetetlen kényszeréről, az egymással gyakran kibékíthetetlen ellentétben álló nemzeti-állami érdekek s az azok hatása alatt végbement események kiegyensúlyozott minősítésének nehézségeiről. Talán nem túlzás azt állítani, hogy e feladatot nem is lehet megoldani úgy, hogy a felek mindegyikét kielégítse, már csak a szélsőségesen eltérő kiindulópontok miatt sem.

India és Kína, Ázsia és a világ két ősi kultúrája – ahogy időnként indiai részről mondani szeretik: a világ két „kulturális ősforrása” – évezredekken keresztül élt zavartalanul egymás mellett, s kölcsönösen (bár nem azonos mértékben) hatottak egymásra. India, mint közismert, a leg-

^{*} B. R. DEEPAK: *India and China, 1904–2004. A Century of Peace and Conflict*. MANAK Publications PVT LTD, New Delhi, 2005. 508 p.

nagyobb hatást Kínára s egész Kelet- és Délkelet-Ázsiára a buddhizmus-sal gyakorolta; Kína – s az ország mai gazdasági fejlődését látva ez talán nem is meglepő – már a történelmi századokban is kézműiparával, kereskedelmi kapcsolataival, egyes technikai vívmányaival hívta fel magára India figyelmét. Deepak professzor felteszi magának a kérdést: vajon mi magyarázza e hosszú évszázadokon át tartó békés együttélést, minden fegyveres konfliktus hiányát? Úgy véli: az, hogy a két államnak nem volt közös határa, a két kultúra (és államhatalom) fizikailag nem érintkezett egymással. Lehet, hogy igaza van, lehet, hogy nincs, mindenesetre tény, hogy India és Kína egymás közti fegyveres konfliktust nem ismerve lépett a 20. századba.

A szerző a 20. századi indiai–kínai kapcsolatokban három olyan eseményt emel ki, amelyek meghatározták a további fejleményeket. Az első, amelyből minden egyéb származott, Brit-India, illetve a kínai (mandzsu) császárság hódító politikája volt Tibet irányában. Deepak professzor értelmezése szerint e politika eredményeként jött létre India és Kína között közvetlen területi érintkezés, azaz határosak lettek egymással. A mai határ másik oldalán bizonyára sokan vannak, akik ezt nem így látják, s értetlenséggel fogadnak minden olyan véleményt, amely szerint Tibet sorsa bármiféle nézetkülönbségre adhatna okot a felek között. Érvelésüket megkönnyítik a független Indiai Köztársaság és a Kínai Népköztársaság között aláírt államközi szerződések és nyilatkozatok, melyekkel India rendezettnek minősítette a helyzetet. A másik esemény a 1962-es háború, amely a fizikai veszteségeken túlmenő, pszichológiai sérülést okozott az indiai vezetésben és az indiai nemzettudatban. A harmadik, már egy kis derűlátásra lehetőséget teremtő fejlemény az indiai–kínai kapcsolatok normalizálódásának több jele, amelyek India gazdasági erősödésére, nemzetközi kapcsolatrendszerének kiegyensúlyozottá válására, mindennek következtében erősödő nemzeti öntudatára vezethetők vissza, valamint természetesen arra, hogy a radikális baloldali múltat maga mögött hagyó Kína felismerte: érdekében áll rendezni viszonyát Indiával, első lépésként legalább a gazdaságban.

Az Indiai Köztársaság és a Kínai Népköztársaság megalakulását követően az „alapvető bizalom” vagy az „alapvető bizalmatlanság” kérdését tehát – szerzőnk értelmezése szerint – Tibet sorsának alakulása döntötte el. A Kínai Népköztársaság, Deepak megítélése szerint, erőpozícióból látott hozzá az államérend képviseléséhez, vagyis az általa használt kifejezéssel élve a kínai hadsereg megszállta Tibetet; persze, racionálisan szemlélve a dolgokat, aligha tehetett másként: területi és határkérdésekben az erőfölényben lévő államok mindig is így cselekszenek. Ami

a kérdés előtörténetére vonatkozó kínai magyarázatokat illeti, a könyv szerzője nem látja bizonyítottnak azt a kínai véleményt, mely szerint Tibet a Tang-dinasztia (618–907) óta a birodalom szerves része lett volna, csupán azt ismeri el, hogy – a fentiekben kifejtettekkel összhangban – a birodalmat körülvevő néhány más államhoz hasonlóan rendszeresen adót fizetett Kínának.

Az 1949–1959 közötti évtizedet, melyet a külvilág többé-kevésbé a kínai–indiai barátság időszakaként ismer, a szerző a bizalmatlanság és a diplomáciai manőverezések korszakaként jellemzi. Kifejti, hogy a Csang Kaj-sek-féle Kínai Köztársaság összeomlása, valamint annak a lehetősége, hogy a megalakuló Kínai Népköztársaság hadserege be fog vonulni Tibetbe, dilemma elé állította az alighogy megalakult Indiai Köztársaság vezetését. Kevésbé ismert tény, de igaz, hogy az új India megalakulásában vezető szerepet játszó Indiai Nemzeti Kongresszus (közkeletű néven Kongresszus Párt) vezetői szívélyes viszonyt ápoltak a kínai Kuomintanggal, Csang Kaj-sek pártjával. E szívélyes politikai viszony alapját (s ezt már a recenzens mondja) nyilvánvalóan a két politikai csoportosulást meghatározó személyiségek társadalmi helyzetének, szellemi indíttatásának rokon volta adta: mindkét csoportosulás tagjai országuk polgári, tőketulajdonosi rétegéből kerültek ki, a Kongresszus esetében erősebb, a Kuomintang esetében valamivel talán gyengébb angol–amerikai kötődésekkel, vagyis egyértelmű elkötelezettséggel a magántulajdonon alapuló kapitalista berendezkedés iránt. A Kínai Népköztársaság vezetői viszont forradalmárok voltak, „új világot” akartak teremteni. Taktikai okokból kísérleteztek ugyan az Amerika-barát külpolitikával még a KNK hivatalos megalakítása előtt, az Egyesült Államok azonban ehhez nem bizonyult partnernek, amivel természetesen Sztálin és a Szovjetunió felé nyomta őket. (Ha valaki úgy érezné, hogy bizonyos politikai helyzetek időnként ismétlődnek, nem téved.)

Az indiai vezetés dilemmáját, habozását nagyon jól mutatja, hogy Újdelhi csak 1949. december 30-án ismerte el diplomáciailag a Kínai Népköztársaságot. Az október 1-jei hivatalos megalakulást követő három hónapos kivárással megadták a további viszony nem egyértelmű alaphangját is, s ezzel megnyitották a bizalmatlanság és a diplomáciai manőverezések korát.

A két állam kapcsolatában szinte azonnal napirendre került a tibeti kérdéskör. Az indiai fél valamiféle tibeti autonómiával kísérletezett – a kínai szuverenitás egyidejű elismerése mellett. Kínai részről ezt a törekvést a korábbi „imperialista befolyás maradványának” minősítették. India nem volt abban a helyzetben, hogy a kínai hadsereg előre tudható tibeti

bevonulása esetén – ottani pozíciói védelmében – fegyveresen fellépjen (ennek lehetőségét egyébként ki is zárták). A bekövetkezett fejleményeket az indiai fél tudomásul vette, majd a Kínával folytatott hosszadalmas diplomáciai egyeztetéseket, manőverezéseket követően 1954. április 29-én aláírt egyezményben hivatalosan is elismerte a kialakult helyzetet, vagyis hogy Tibet a Kínai Népköztársaság része. Deepak professzor az egyezményt az indiai diplomácia kudarcának nevezi. Érdemes azonban megjegyezni, hogy ennek az egyezménynek a preambulumban jelenik meg először hivatalosan az úgynevezett békés egymás mellett élés öt elve, a pancasila, amely később nagy karriert futott be a diplomáciában s általában a nemzetközi kapcsolatokban.

A bizalmatlanság és a diplomáciai manőverezések korából – az indiai–kínai barátság rövid, felívelő szakasza után – egyenes út vezetett a kapcsolatok tragikus mélypontjához, az 1962-es határháborúhoz. Mindez természetesen elválaszthatatlanul összefonódott a kínai belpolitika radikalizálódásával, amely végül a „nagy proletár kulturális forradalomba” torkollott.

Ami az indiai–kínai határproblematikát illeti, a könyv szerzője következetesen képviseli azt az álláspontot, hogy annak lényege Brit-India és a mandzsu császárkori Kína tibeti terjeszkedésére vezethető vissza. A könyv megírásának időszakában a határvonal jelentős része – a szerző ismeretei szerint – nem volt rögzítve: vitatott volt magának a határvonalnak a hossza is, melyet az indiai fél nagyjából 4250 km-ben, a kínai fél – állítólag – csupán 2000 km-ben jelölt meg. Szerzőnk véleménye szerint a nem jelentéktelen eltérést az okozhatta, hogy a kínaiak máshova tették a határvonalat, mint az indiaiak. Abban egyetértés van, hogy maga a határvonal három szakaszra oszlik: nyugatira, középsőre és keletre. A könyv részletesen elemzi a határral kapcsolatos indiai nézeteket, s beszámol a kínai álláspontokról is, kritikával illetve azokat. Itt elég annyi, hogy az örvendetesen megindult határtárgyalásokon nagy munka vár a két állam delegátusaira. A távoli Magyarország érdeklődő megfigyelői tiszta szívvel kívánhatják a kérdés mielőbbi, az érintettek számára kedvező rendeződését, hiszen az nagyban előmozdítaná az ázsiai béke és stabilitás ügyét, megnyugtatóan hatna a két, már jelenleg is nukleáris nagyhatalomra s ez által az egész világ jövőjére.

A határháború kirobbanását megelőző időszakot szerzőnk, szellemes fordulattal, a „békétlen egymás mellett élés” (*hostile coexistence*) korának nevezi, amelyet a sokasodó fegyveres határincidensek vezettek be (állítólag már 1954-től). A kapcsolatok egyik kritikus pillanatát pedig a tibeti felkelés és a dalai láma Indiába menekülése (1959. március 17.)

jelentette. Deepak professzor szerint a Kínai Népi Felszabadító Hadsereg alakulatai a tibeti felkelés leverése után azonnal megkezdték a felvonulást az indiai határnál. Különböző kínai forrásokra hivatkozva Deepak azt érzékelteti, hogy a fegyveres konfliktusra vonatkozó döntés Mao Ce-tung nevében született, ami teljes mértékben megfelel az akkori kínai hatalmi realitásoknak. Másrészt a számtalan tárgyaláson jelen lévő kínai vezetők közül Csou En-laj volt az, aki – hangsúlyozva teljes egyetértését Maóval – érzékelhetően törekedett az eszkalációra hajlamos szenvedélyek némi visszafogására. 1962. október 19–20-án, számtalan kisebb-nagyobb korábbi csetepaté után – a könyv szerzőjének beállításában – Kína megindította az átfogó támadást a határvonaltól keleti és nyugati szekciójában, hogy „megbüntesse” Indiát fegyveres provokációi miatt. Október 22-i rádióbeszédében Nehru kijelentette: a kínai támadás az Indiát ért legnagyobb fenyegetés a függetlenség kivívása óta. Néhány napi harc alatt kiderült, hogy az indiai hadsereg nem képes sikeresen szembeszállni a nagy harci tapasztalatokkal rendelkező, jobban felfegyverzett, jobban vezetett kínai hadsereggel, amely – a könyv szerzőjének szóhasználatával élve – lerohant egy sor indiai területet. A kínai fél politikai taktikáját jellemezve Deepak professzor gyakorta idézi a kínai „*dada tantan*” kifejezést, amely úgy magyarázható, hogy „harcolni és tárgyalni”, azaz megfelelően váltogatni a harc és a tárgyalás eszközeit. A kínaiak e módszerhez a határháború során sem lettek hűtlenek. Néhány nappal a leghevesebb fegyveres konfliktusok után, október 24-én már jelentkeztek is tárgyalási javaslatokkal, amelynek lényege az volt – mi más is lehetett volna? –, hogy India veOgye tudomásul a kialakult helyzetet. A kínai javaslatot ellenjavaslatok, majd újabb javaslatok és azokra adott újabb ellenjavaslatok hosszú sora követte, míg végül a határhelyzet, annak rendje és módja szerint, több évtizedre „befagyott”.

A szerző felteszi a kérdést: tulajdonképpen mi váltotta ki a kínai inváziót? Mielőtt azonban bármit is válaszolna rá, elismeri, hogy az események – kínai megfogalmazásban – „önvédelmi ellentámadásnak” minősülnek. Ugyancsak kínai nézet szerint a támadást Nehru robbantotta ki azzal, hogy a határ keleti szektorában kínai területeket akart elfoglalni. A könyv szerzője úgy gondolja: a kínai támadás mögött elsősorban az a törekvés állt, hogy a dalai láma befogadása miatt „megleckéztessék” Indiát. Igen érdekes párhuzamot von Deepak professzor a Tibet kapcsán tapasztalható kínai „érzékenység” és a Kasmír ügyében mutatkozó indiai „érzékenység” között. Ugyancsak számolni lehet Kína belpolitikai nehézségeivel az adott időszakban: ez ott már a „kulturális for-

radalomhoz” vezető párton belüli viták kora. Maót a színpalak mögött ekkor sok bírálat éri, s nem zárható ki, hogy egy ilyen katonai kalandot is hasznosnak vélt helyzete megszilárdításához. A szerző természetesen nem feledkezik meg Kína külpolitikai természetű bajairól sem. Akkorra Kína kettős külpolitikai szorításba került: a nyugati világ mellett a szocialista országoktól is elszigetelődött, s természetlen ideológiai vitába bonyolódott a szovjet vezetéssel. A vita háttérében egyértelműen az a kérdés állt, hogyan alakuljon Sztálin halála után a nemzetközi kommunista mozgalom, elfogadható-e az új szovjet vezetés Amerikával is kiegyezésre törekvő külpolitikája, s van-e esélye Mao Ce-tungnak arra, hogy a szocialista világrendszer eszmei vezetőjévé váljon.

1962 és 1969 között az indiai–kínai kapcsolatok gyakorlatilag hibernálódtak. A rutin diplomáciai érintkezésem és a nem jelentős külkereskedelmen kívül szinte semmilyen érdemi kapcsolat nem volt a felek között. A „hidegháború” a szerző megállapítása szerint 1969-ig, Indira Gandhi hatalomra kerüléséig tartott. India új miniszterelnök asszonya, aki talán földönjáróbb lélek volt, mint nagy víziókban gondolkodó apja, „pragmatikus politikát” hirdetett meg Kína irányában. Tegyük ehhez rögtön hozzá, a „kulturális forradalom” legharsányabb időszakának lezárultával ehhez kedvezőbbek voltak a feltételek, mint lettek volna bármikor korábban Nehru számára. A körülmények persze még mindig nem tették lehetővé, hogy a két ország között valóságos enyhülésről lehessen beszélni. Deepak professzor úgy tudja, Kína a hetvenes évtized végéig támogatott különböző lázadó csoportokat India területén, részben ideológiai, részben nemzetiségi alapon, vagy egyszerűen csak válsághelyzetek teremtésének szándékával.

Érdemes tudatosítanunk, hogy India – a két ország kapcsolatainak a fentiekben ismertetett súlyos problémái ellenére – soha, egyetlen pillanatra sem játszott el az „egy Kína”-elv feladásának gondolatával. S bár nem hivatalosan kapcsolatot tartott és jelentős külkereskedelmi forgalmat bonyolított Tajvannal, következetesen a KNK-t és a pekingi kormányt tekintette és tekinti a kínai nép legitím képviselőjének.

E témakör lezárásául talán még annyit érdemes idézni a könyvből, hogy a kínai–amerikai kapcsolatok rendezése Indiára is hideg zuhanyként hatott. Indira Gandhi azonnal lépett, mégpedig két területen: egyrészt bizalmas úton jelezte Kínának, hogy a maga részéről készen áll a kapcsolatrendezés megindítására; másrészt 1971-ben aláírta a Szovjetunióval az indiai–szovjet barátsági szerződést, amely – szerzőnk minősítése szerint – válasz volt az amerikai–kínai–pakisztáni tengelyre. Egyben egyike volt azoknak a tényezőknél, amelyek megakadályozták, hogy

az ugyanabban az évben kirobbant indiai–pakisztáni háború napjaiban Indiát esetleg kínai támadás érje.

A kapcsolatrendezéssel való kísérletezgetés megkezdése tehát Indira Gandhi nevéhez fűződik. Kormányzása idején azonban valódi előrelépésre nem került sor, csupán néhány jelképes lépésre, köztük arra, hogy 1976-ban a nagyköveteket kölcsönösen visszaküldték állomáshelyükre. Lassanként látogatást tettek a különböző középszintű állami delegációk is, kiegészülve az ilyen esetekben szokásos újságírói, szakértői, művészi és egyéb csoportok utazásaival. 1979-ben zajlott le – 1960, Csou En-laj indiai látogatása óta az első – külügyminiszteri találkozó: Vadzspaji (Vajpayee) indiai külügyminiszter tárgyalt Pekingben, s Teng Hsziao-ping vele ismertette először a határkérdéseknek (természetesen a *status quo* alapján nyugvó) kínai rendezési elképzelését, az úgynevezett csomagtervet. 1981-ben Huang Hua kínai külügyminiszter tett hivatalos látogatást Újdelhiben. Ő ugyan nem tért vissza Teng Hsziao-ping kezdeményezésére, viszont tárgyalásai eredményeként megállapodás született a határtárgyalások megindításáról. A folyamatot feltehetően elősegítette, hogy az év folyamán már a legfelsőbb vezetők is találkoztak: Indira Gandhi Csao Ce-jang miniszterelnökkel az Észak–Dél Együttműködési és Fejlesztési Konferencián Cancunban folytatott „baráti eszmecsere” a kapcsolatokról. 1981–1987 között a határ ügyében nyolc tárgyalási fordulóra került sor. Mint ismeretes, Indira Gandhi 1984. október 31-én, nem sokkal az ötödik forduló után, merénylet áldozata lett. Utódja, Radzsiv (Rajiv) Gandhi tovább folytatta anyja nyitási politikáját Kína irányában, de a határtárgyalásokon nem történt érdemi haladás. A legfontosabb fejlemény mégsem a határügyekhez köthető, hanem ahhoz, hogy a Kínai Kommunista Párt 1985-ben – általános külpolitikai irányvonalával összhangban – hivatalos kapcsolatot létesített az Indiai Nemzeti Kongresszussal is.

Az indiai–kínai kapcsolatok normalizálódása irányában az első komolyabb áttörést Radzsiv Gandhi miniszterelnök pekingi látogatása jelentette 1988 decemberében. Tárgyalópartnere Li Peng miniszterelnök volt. Találkozájuknak érzelmileg különös hangulatot adott, hogy Radzsiv Gandhi személyében Nehru unokája, Li Peng személyében pedig Csou En-laj nevelt fia ült a tárgyalóasztalnál. Ez az érzelmi töltés, ez esetben, segítette a kibontakozást: sikerült megállapodniuk abban, hogy a határproblematika rendezetlensége nem lehet akadály a kapcsolatok egyéb területein való előrelépésnek. Mindezt szentesítette a Teng Hsziao-pinggel való találkozás, aki „ifjú barátomnak” nevezte az indiai miniszterelnököt. Teng akkor nyolcvannégy éves volt, Radzsiv Gandhi negyvennégy.

A kínai vezetők magatartásának itt jelzett változása természetesen jól illeszkedik a kínai külpolitika Teng Hsziao-ping idején elindított általános orientációváltásába. Itt elég a nagyjából párhuzamosan zajló kínai–szovjet kapcsolatrendezésre utalnunk, s azokra a kínai reményekre, melyek szerint új világrend és új nemzetközi gazdasági rendszer van születőben. Deepak professzor mindezt úgy foglalja össze könyvében, hogy India és Kína között – e látogatással – leomlott a „Nagy Fal”. A magam részéről a szerzőnek ezt a megállapítást túlzónak érzem ugyan, de értem afölötti örömét, hogy e két nagy ázsiai állam viszonya elmozdult a fagyos holtpontról.

A lassú normalizálódási folyamatot az 1989-es Tienanmen téri események sem tudták megakasztani. Az érintkezés miniszteri szinten állandósult, s 1991-ben, Radzsiv Gandhi halálának évében, harmincegy év után először, sor került a kínai miniszterelnök indiai látogatására is. Mindeme fejlemények fényében természetesen meglódtak a gazdasági, kereskedelmi, kulturális, tudományos kapcsolatok is, s bár minden eredmény nélkül, de újabb tárgyalássorozat indult a határkérdésekben is.

1998-ban azonban bekövetkezett bizonyos mértékű visszaesés. Mint ismeretes, India ekkor a „nukleáris opció” mellett döntött, s 1998 májusában néhány föld alatti nukleáris robbantást hajtott végre, Pakisztán hasonló lépéseire reagálva. Ezzel azonban, miközben *de facto* nukleáris hatalommá vált, negatív nemzetközi reakciókat is kiváltott maga ellen: az Egyesült Államok és Japán később még szankciókat is életbe léptetett ellene. Az indiai–kínai viszonyt, a robbantás tényén túlmenően, különösen az terhelte meg, hogy George Fernandes indiai hadügyminiszter, még néhány nappal a robbantások előtt, Kínát India szempontjából „első számú potenciális fenyegetésnek” nevezte. A fejlemények eredményeként Ázsia szívében ma három nukleáris hatalom: Kína, India és Pakisztán tekint egymásra, folyamatosan azt vizsgálva, mennyire reális a „nukleáris opció” a másik fél részéről.

Kína viszonylag gyorsan túltette magát a történeteken: folytatódtak a kölcsönös, vezetői szintű látogatások, s lendületesen fejlődött a kereskedelem. Rendszeresen megtartották a határtárgyalások következő fordulóit is – mindig eredménytelenül. Egyértelműen megállapítható, hogy a kapcsolatok normalizálásának gyenge láncszeme éppen a határkérdés, ahol pillanatnyilag hiányzik az érdekeltség a kölcsönösen elfogadható kompromisszum kimunkálására. A két ország az együttműködés és a versengés kettős pozíciójából szemléli egymást, s ez feltehetően hosszú ideig így is marad.

Tovább bonyolítja a helyzetet India és Pakisztán ingatag kapcsolatrendszere, amely bármely pillanatban szélsőséges irányba is fordulhat, illetve ezzel párhuzamosan a Kína és Pakisztán közötti – a szerző szóhasználatával élve – „entente cordiale”, amelynek India-ellenes éle nem leplezhető.

A modern kori Indiát értelmiségének, politikai vezető rétegének angol nyelvű kultúrája szinte ellenállhatatlanul sodorja az Egyesült Államok felé. A Kínával szembeni bizalmatlanság, a politikai kapcsolatok rendezésének minden sikeres lépése ellenére, a lelkek mélyén nem lát-szik oldódni. Ez persze taktikai szinten, az államközi kapcsolatok fel-színén, nem zárja ki a jó viszonyt. Az indiai külpolitika irányítóinak, akik évtizedeken keresztül az úgynevezett el nem kötelezett mozgalom aktív szervezői voltak, egyébként is nagy gyakorlatuk van a hatalmi töm-bök közötti lavírozásban, az ország érdekeit jótékonyan előremozdító „középre állásban”.

Ami azt az igazán érdekes kérdést illeti, hogy az indiai–kínai viszony Deepak professzor által bemutatott, elmúlt száz évének tükrében mi vár-ható a belátható jövőben, a megfigyelőnek be kell vallania, hogy elbi-zonytalanodik, határozott vélemény kinyilvánítására nem szívesen vál-lalkozna. E két ázsiai nagyhatalom tagadhatatlanul riválisa egymásnak gazdaságilag, de ami ennél talán fontosabb, a hatalmi politika síkján is. Indiában láthatóan nem gyógyultak még be a korábbi hatalmi játszmák-ban elszenvedett sérelmek okozta sebek. Ugyanakkor nagyon komoly érvek szólnak amellet is, hogy az újrarendeződő nagyhatalmi mezőben India meg tudja majd őrizni cselekvőképességét minden irányban, hogy ne váljék valamely új világhatalom egyszerű eszközévé. Ha ez a megkö-zelítés kerekedik felül az indiai külpolitikai gondolkodásban, akkor a Kínához fűződő bonyolult, a múltban sok nehézséggel terhelt viszony a jövőben a nemzetközi egyensúly egyik eszköze lehet. Magyarországról kémlelve a két állam kapcsolatainak jövőjét, csak azt kívánhatjuk (sa-ját érdekünkben és az egész világra gondolva is), hogy találják meg az együttműködés útját, összhangban a nemzetközi politika meghatározó erőivel, s hagyják maguk mögött a mindenkinek káros konfrontáció korszakát.

Az egyetemes történész és az érdeklődő olvasó, amennyiben számot vet a szerző sajátos (indiai) nézőpontjával, egyaránt hasznos informá-ciókkal és gondolatgazdag megállapításokkal gazdagodhat Deepak pro-fesszor könyvét forgatva.

Japán csendes átalakulása*

Felfokozott várakozások

Japán méltán lehet büszke történelmileg példátlanul rövid idő alatt elért technológiai és gazdasági sikereire. A második világháborúban elszenvedett vereség nemcsak gazdaságilag, hanem lelkileg is porig sújtotta az országot. Ehhez képest hihetetlen céltudatossággal és sebességgel állt talpra a gazdaság és a társadalom. Mint ismeretes, a nyolcvanas évekre már világszerte irigyelt és csodált gazdasági pozíciókat vívott ki magának. A látványos növekedés¹ azonban az úgynevezett gazdasági buborék kipattanása után megtorpant. Sok helyi elemző némi keserűséggel „elveszett évtizednek” nevezte ezt a kilencvenes évektől kezdődő, hosszan elhúzódó recessziós időszakot. A 21. század fordulójára az elbizonytalanodás, a gazdasági és társadalmi problémák halmozódása és a politikai korrupciós botrányok szaporodása a közhangulat romlásához vezetett. Tanúi lehettünk a fukuyamai értelemben vett² „társadalmi tőke” zsugorodásának, ennek összes klasszikus tünetével. Az új évezredet a *Japan Times* kemény vezércikke³ világosan megfogalmazott reformigényekkel köszöntötte. Ezek az ipari és a pénzügyi szektortól a kormányzati adminisztráción, a politikai és szociális rendszereken át egészen az oktatás, a jog és a bevándorlás területének változtatásaiig terjedtek. A japán társadalom tehát felfokozott várakozásokkal tekintett a 21. század elé. A lakosság azt remélte, hogy az új évezred beköszöntével és az új kormány hivatalba lépésével⁴ a dolgok a helyükre kerülnek; hogy a re-

* Jeff KINGSTON: *Japan's Quiet Transformation: Social Change and Civil Society in the Twenty-first Century*. Routledge Curzon, London–New York, 2004. 358 p.

¹ Jeff KINGSTON: *Japan in Transformation 1952–2000*. Seminar Studies in History. Pearson Education Ltd., Essex, 2001.

² Francis FUKUYAMA: *A nagy szétbomlás*. Európa, Budapest, 2000. 32–46.

³ „The final ten years of the twentieth century have been called a »lost decade« for Japan, which continues to suffer woes from the burst of the late-1980s bubble economy. Japan's comeback as a competitive economic powerhouse will require fundamental reforms not only in the industrial and financial sectors but also in government administration, politics and social systems, including education, the judiciary and immigration.” [A 20. század utolsó dekádját Japánban az „elveszett évtized” névvel illetik, tekintettel a '80-as évek vége, azaz a „gazdasági buborék” kipukkadása óta húzódó nehézségekre. Ahhoz, hogy Japán versenyképes gazdasági hatalomként ismét magára találhasson, alapvető reformokra van szükség, az ipari szektoron kívül a kormányzati igazgatásban, a politikai és szociális intézményrendszerekben is – az oktatást, a bíraskodást és a bevándorlást is beleértve.] *Japan Times*, 2001. január 1.

⁴ A 2001 áprilisában kormányfővé választott Koizumi Junichiro megjelenésével és stílusával az addigi hagyományoktól merőben eltérő új szint hozott a politikai kommunikációba. Lásd HIDASI Judit: Stílusváltás a japán politikai kommunikációban. *Kül-világ*, II. évf. 2005/4. 1–12.

cesszió véget ér és a gazdaság új lendületet kap; hogy a korrupció csökken, és a társadalmi feszültségek megoldódnak.

Az átalakulás színterei

Jeff Kingston történész professzor, a Temple Egyetem kihelyezett japán tagozatán az Ázsia Tanulmányok Intézetének igazgatója, a bennfentes gazdag ismeretanyagával, egyszersmind a külső szemlélő rálátásával mutatja be és elemzi a folyamatokat, amelyek Japánban a nyolcvanas évektől egészen 2003-ig zajlottak. Rávezet arra, hogy az ország, a gazdaság és a társadalom miért és hogyan jutott a dicsőséges „bezzeg”-szerepből a sokak által „válságosnak” minősített állapotába. Vizsgálódása során több szektort és területet tekint át. Külön-külön fejezetet szentel az információ szabad áramlása kérdéskörének, az állami bürokrácia hatalomvesztési folyamatának, a non-profit szervezetek kialakulásának és megerősödésének, a jogalkotási reformoknak, az építőipart övező anomáliák⁵ felszámolását célzó kísérleteknek, a HIV- és leprás betegek jogai, általában az emberi jogok érvényesülésének, a biztonságos élelmszer-ellátás érdekében tett intézkedéseknek, a nemzeti identitás és a nacionalizmus problematikájának. Foglalkozik olyan társadalmi kérdésekkel is, amelyek a lakosság egészét érintik, mint a család, a nemi szerepek, a demográfiai jelenségek, az oktatás és a munka.

A gazdasági bajok leküzdéséhez szükséges szerkezeti és intézményi reformok nem kevés áldozatot követeltek a lakosságtól. Kingston e bajok közé sorolja a munkanélküliség fenyegető rémét, s itt az ellenszer a foglalkoztatási politika átalakítása; látja a rohamosan öregedő társadalom gondjait, és az egészségügyi ellátás és társadalombiztosítás jórészt ehhez kapcsolódó reformjának szükségességét. Ide kapcsolódnak továbbá olyan – ugyancsak halaszthatatlan intézkedést igénylő – társadalmi jellegű problémák, mint a csökkenő gyerekszám, amely a foglalkoztatáspolitikai és a társadalombiztosítás kérdését értelemszerűen alapjaiban érinti, és végül, de nem utolsósorban, az oktatás kérdése. Mindez nyilvánvalóan sok és bonyolult feladatot szül, különösen ha aránylag rövid időn belül kell megoldani őket. Kölcsönös összefüggésük és egymásra hatásuk folytán a korábbiaknál élesebben jelentkeznek, ami idestova a társadalmi tudat szintjén is lecsapódik. A társadalom felelősen gondolkodó rétege aggódva figyeli az események alakulását, és a fokozatosan

⁵ Alex KERR: *Dogs and Demons. The Fall of Modern Japan*. Penguin Books, London, 2001.

teret nyerő civil szerveződések a médiát is igénybe véve egyre erőteljesebben adnak hangot véleményüknek és igényeiknek.

A társadalmi átalakulás mint mozgatóerő

Kingston a 21. századi Japán átalakulási folyamatainak a háttérében számos olyan társadalmi problémát lát, amelyek a gazdasági és politikai eseményeket is döntő mértékben befolyásolják. A 21. századhoz közeledve a japán társadalomban érzékelhető változások és a válság jelei egyre nyilvánvalóbbak. Ezt több kiváló okkal magyarázza.

1. Az egyik lehetséges ok az a feszültség, amelyet a Japán gazdasági felemelkedéséből adódó *életforma-változás* idézett elő. A társadalmi tudat nem tudta követni az anyagi gyarapodást. Az emberek a korábbinál anyagilag és gazdaságilag jóval kedvezőbb életkörülmények közé kerültek, de ezzel egyidejűleg átrendeződtek emberi kapcsolataik. A családok, bár kényelmesebb lakásokban, házakban élnek, elvesztették a lakóhelyi, a szomszédi közösségek emberi kapcsolatokon, együttműködésen alapuló összetartását és biztonságát. A hatalmas háztömbök lakói sokszor még látásból is alig ismerik egymást. Az elidegenedés és az emberi kapcsolatok kiüresedése elmagányosítja a családokat és az embereket.

2. Számos, *hagyományosan japánnak tartott érték* – kollektívizmus, önfeláldozás, önfegyelem, lojalitás stb. – változóban van. Egy sor, a japán kultúrához kötődő sztereotípiák megdőlni látszik. Az új generáció már nem vallja magáénak azokat az értékeket, amelyeket ez idáig a japán társadalom és kultúra sajátosságaiként tartottak számon, és amelyek egyúttal koherenciáját is hordozták. A csoportszellem helyett egyre nagyobb teret nyernek az individualista értékek.

3. Átalakulóban van a *japán önkép*. A fiatal japánok érintkezési szokásai megváltoztak, egyre inkább a nyugati, elsősorban az amerikai mintákhoz hasonlítanak. Érzelmeket sem kívánják többé elrejtteni úgy, ahogyan azt a társadalmi etikett mind ez ideig megkívánta. A fiatal japán vállalati alkalmazott (akit sokszor „dolgozó szamurájnak” neveznek a külföldi médiumok, mert kész önmagát és magánéletét feláldozni a vállalatért) már nem annyira elkötelezett, mint korábban. Igaz, a vállalatok sem garantálják már azt a védőhálót, amelyet érezve az alkalmazott nyugdíjba vonulásáig biztonságban lehet.

4. A *házasság intézménye* ugyancsak a válság jeleit mutatja. Részben, mert emelkedett a válások száma, részben mert alábbhagyott a fiatalok – elsősorban a lányok – házasságkötési hajlandósága. Azt az anyagi biztonságot, amelyet korábban a nőknek csak a házassági kapcsolat nyújt-

hatott, egyre több nő saját maga is elő tudja teremteni. Ráadásul a korábban gazdasági szempontból biztos menedéknek tartott hitvestársi kapcsolat veszített vonzerejéből, amióta egyre több férfit fenyeget élete derekán a munkanélküliség réme. A házasság intézménye alól tehát kicsúszott az eddig legszilárdabb kötőanyag – az anyagi biztonság. Sok fiatal nő eleve nem kíván ilyen kockázatot vállalni: inkább továbbra is a szülői házban marad, éli a maga életét, miközben keresetének jó részét önmagára költheti. Míg korábban a társadalom szinte elítélte az egyedülálló nőket, manapság egyre liberálisabb a hozzáállás. Vagyis megszűnően van az a nőkre nehezedő társadalmi nyomás is, amely korábban nemcsak az egyedülálló nőket stigmatizálta, hanem a családjukat is.

5. Az értékrend változásaiban a *generációs elválasztó vonalak* majdhogynem tisztán meghúzhatók. Nem a társadalom egészében, hanem a társadalom egy rétegében – a fiatalok között – indult el a változás, ami azt eredményezte, hogy akár ugyanazon a családon belül is gyökeresen ellentétes viselkedésminták figyelhetők meg: például a cégért önmagát és családjá érdekeit feláldozó szorgos apáé, illetve a sem tanulni, sem dolgozni nem akaró fiáé. A családjáért otthonában szorgoskodó anyáé, és a minden keresetét önmagára költő, vígan élő lányáé. Égető társadalmi probléma a serdülő életkortól jelentkező *hikikomori* jelenség, amely hivatalosan közel egymillió, a valóságban akár két-hárommillió fiatal is érint: a fiatal esetenként évekig, de akár évtizedekig sem hajlandó kommunikálni, érintkezni családi környezetével és a külvilággal. Azok a gyerekek, akik abban a légkörben nőttek föl, hogy a szülői ház minden problémájukat megoldja, nem esnek kétségbe akkor sem, ha nem sikerül tanulmányaik befejezése után elhelyezkedniük. Kialakult két csoport: a *furíta* (freeter) generáció és a *NEET*-generáció. A *furíta* generáció tagjainak olyan fiatalokat tekintenek, akiknek van ugyan valamiféle kereseti forrásuk, de tisztességes munkahelyük nincs. Alkalmi munkavállalásból élnek, és ez a napi szükségleteiket anyagilag fedezi ugyan, de nincs se társadalom-, se nyugdíjbiztosításuk. Ez a bizonytalan jövedelemforrás családalapításra természetesen nem alkalmas. Ezért házasságra és gyermekvállalásra nem is gondolnak. A *NEET* (no education, no employment, no training) generáció tagjai a társadalmi felelősségérzet hiánya szempontjából még súlyosabb esetet jelentenek. Felnőtt egy olyan nemzedék, amelynek a társadalmi felelősségérzete nem alakult ki. Ezért sokan az oktatást hibáztatják.

6. Az *oktatás* ugyanis sem szerkezetileg, sem tartalmilag, sem módszertanilag nem tudta követni a japán társadalomban zajló változásokat. A megváltozott társadalmi körülmények közepette és a társadalmi

válság ellenére a hagyományos japán értékeket igyekeznek megőrizni és továbbadni, de ez kevésbé sikerül. Sőt néha kifejezetten rosszat tett az- zal, hogy a tanulóiban feszültséget alakított ki. Erre utalnak a tömeges devianciajelenségek.⁶ Az egyéni, kreatív gondolkodásról iskolás korban leszoktatott fiatalok többsége egyetemi évei alatt sem törekszik önálló, érdemi munkára és gondolkodásra. Kiderült, hogy a képzés tartalma egyre kevésbé felel meg a mai kor követelményeinek. A túlzott uniformizáltság folytán a magasabb képzési szinteken megmutatkozik a kreativitás hiánya. A posztgraduális képzésben olyannyira szükséges egyéni alkotókészség híján pedig a japán diákok egyre kevésbé állják meg helyüket az erősödő nemzetközi versenyben. Ezt tetézi az idegennyelvtudásh- iánya – az angol oktatása változatlanul az egyik leggyengébb láncszem a japán oktatási rendszerben. A japán diákok és a japán munkavállalók tehát hátránnyal indulnak az előttük megnyíló világban. Ha másért nem, hát ezért is szükséges sok területen a változtatás, a reform. Az oktatási rendszer szervezeti és működési anomáliáira⁷ utal, hogy egyre több gyerek tagadja meg az iskolába járást; a jelenséget több szakszó kialakulá- sa is tükrözi: a *tóko kyohi* (az iskolába járás megtagadása) és a *futókó* (meg nem jelenés az iskolában). Az okok között gyakran említik az iskolai csúfolást, kínzást (*ijime*), a társas kapcsolatok zavarát, vagy a túlzott elvárásokat.

7. Sok európai államhoz hasonlóan Japán is küzd azzal a problémával, hogy míg az életkörülmények javulásának köszönhetően a születés- kor várható élettartam egyre magasabb, addig a *népesség összlétszáma* fogy, egyre kevesebb gyerek születik. Az idősek száma egyes becslések szerint évi 650 000-re nő, a várható élettartam pedig 2025-re elérheti a nőknél a 88, a férfiak esetében a 81 éves kort.

8. A *nők helyzetének* alakulása. A Japánt elért változások megváltoztatták a nők megítélését is. Egyre nagyobb számban állnak munkába, de közülük még mindig kevesen jutnak vezető pozícióba, és a fizetésük is kevesebb, mint férfi kollégáiké. 1985-ben fogadták el „a munkavál-

⁶ „Its grimmer manifestations include a proliferation of youth crime, delinquency, truancy, promiscuity, prostitution, sexually transmitted diseases, and the phenomenon of hikikomori... an estimated 500,000 to 1 million young men, and some women.” [Durva megnyilvánulásai tetten érhetők az ifjúkori bűnözés, a törvénszegések, az iskolakerülés, a promiszkuitás, a prostitúció, a nemi betegségek terjedése, valamint a *hikikomori* jelenség – ötszázezer–egymillió fiatal férfit és kisebb számban leányt érintő – elburjánzásában.] (Jeff KINGSTON: i. m. 268.)

⁷ „Young people seem to be poorly served by, and many are alienated from, the nation's crisis-ridden educational system.” [A fiatalok igényeire a válsággal küszködő oktatási rendszer nem képes kielégítő választ adni, ami sokakat elidegenít tőle.] Uo.

lálás jogának nemek közötti egyenlőségét” deklaráló törvényt. A nők közül egyre többen lépnek a korai házasság helyett a karrierépítés útjára. Divatossá vált a szingli életmód is, ami az „izgalmasabb élet” és az érvényesülés vágyát tükrözi. Ugyanakkor a társadalmi megítélés szerint a megbecsült nő képéhez még mindig hozzátartozik a házasság.

Úgy tűnik, hogy *a tradicionális japán értékrendszer egésze változóban van*. Ennek egyes elemei eltérően érintik a társadalmi viselkedést, a társadalmi érintkezést és a társadalmi közhangulatot. Mindez a gazdasági teljesítményre és eredményességre is kihat, ami viszont visszahat a társadalmi közhangulatra, a társadalmi elvárásokra és az egyéneknek a társadalmi élet egészét érintő döntéseire, viselkedésére (pl. gyermekvállalási kedv, vállalkozói hajlam stb.). A fiatal felnőttek egy része a családalapítás és a gyermekvállalás idejének kitolásával próbál időt nyerni – ez azonban az egygyermekes családmodell eluralkodásához vezethet. A nők növekvő hányada végképp lemond a hagyományos nemi szerepvállalásról. Ez utóbbi két jelenség súlyos demográfiai problémákhoz vezet, amit Kingston „Japán demográfiai időbombájának” nevez.⁸ Előre látható, hogy az elöregedő társadalomban fokozódnak a gazdasági és népegészségügyi problémák, beleértve a nyugdíjrendszer, a társadalombiztosítás gondjait és az öregek ellátásának megszervezését. A magasabb életszínvonal, majd az azt követő gazdasági visszaesésből eredő létbizonytalanság megtapasztalása új társadalmi értékrend és működési rend kialakulását igényli.⁹

Kilátások

Kingston azonban, noha megmutatja a bonyolult problémacsomagokat és empirikus adatokkal alátámasztja megállapításait, mégsem borúlátó. Akárcsak egy jó diagnoszta, a krízist, a lázat úgy tekinti, mint a betegség velejáróját, amely jelzi a szervezet igyekezetét, hogy legyőzze a kórt. Jóslata rövid távon részben igazolódni látszik. Noha a gazdasági fellendülés és stabilizáció egészen 2004-ig váratott magára, de végül is bekövetkezett, és úgy tűnik, hogy a második világháború utáni leghosszabb és legmélyebb recesszióból kilábal az ország. Nem ilyen egyértelmű a helyzet a belpolitika frontján: a politikai és korrupciós botrányok nem-hogy csökkentek volna könyve megjelenése óta, inkább sokasodtak. El kell viszont ismerni, hogy a társadalmi nyilvánosság és a civil szervezetek ereje olyan ügyeket is a felszínre hoz, amelyek régebben rejtve maradhattak. Ezek immár a társadalmi és médiadiskurzus részévé váltak, és bár napi rendszerességgel borzolják a közvéleményt, de pusztán megjelenésük a napi kommunikációban a biztosíték arra, hogy hosszú tá-

von nem titkolhatók el, és a társadalom ki fogja kényszeríteni hatékony kezelésüket. A társadalmi feszültségek terén sem prognosztizálható rövid távú megoldás: noha az átalakulási folyamat több fronton kétségtelenül megindult – akár a nemek egyenlősége, akár a külföldiekkel szembeni diszkriminatív megnyilvánulások szabályozása, akár az emberi jogok érvényesítése terén –, számos területen (pl. az oktatásban, a nevelésben) a reformok kibontakoztatása és hatékony érvényesítése még alighanem sok időt vesz igénybe, hiszen nem szimpla adminisztratív szabályozásmódosításról, hanem mély szemléletváltást igénylő átalakulásról van szó.

Kingston könyvét a japán gazdasággal, politikával és társadalommal foglalkozó kutatók és érdeklődők nagy haszonnal forgathatják. Megtudhatnak és megérthetnek belőle számos ellentmondásosnak tűnő jelenséget, a kitűnő és precíz adatolásnak köszönhetően pontos információk birtokába juthatnak a történések valós kontextusát illetően. Megismerhetik a társadalmi átalakulást kísérő sajátos japán terminológiát, angol nyelvű magyarázatokkal ellátva – ez utóbbit a kötet végi glosszáriumban.

Végül igencsak tanulságos olvasmány lehet e könyv a Távolság-Kelet kutatóinak általában. Nemcsak azért, mert sokat elárul a térség egyik vezető hatalmának társadalmi működéséről, hanem azért is, mert az itt felsorolt számos – elsősorban társadalmi gyökerű – probléma megjelenése valószínűsíthető a közeljövőben más, szomszédos országokban is.

Hidasi Judit

Orosz történészek a Koreai Népi Demokratikus Köztársaságról*

Az utóbbi 10–15 évben világszerte felfokozott figyelem kísérte a koreai eseményeket, mindkét koreai állam bel- és külpolitikai fejleményeit, kapcsolatuk alakulását. Címlaphírek a világsajtóban: gazdasági sikertörténet, demokratikus kibontakozás Dél-Koreában, gazdasági összeomlás, tömeges éhínség, diktatórikus rendszer, a nukleáris és rakéta-program erőltetése Észak-Koreában, a rendszeresen visszatérő nemzetközi diplo-

* Alekszandr Zaharovics ZSEBIN: *Évoljucija polityicseszkoj szisztyemi KNDR v uszlovijah globalnih peremen*. Russzkaja Panorama, Moszkva, 2006. 216 p.; Larisza Vjacseszlavovna ZABROVSZKAJA: *Korejszkaja Narodno-Demokratyicseszskaja Reszpublika v epohu globalizacii. Ot zatvornyicsesztva k otkritosztji*. TCSZR, Vlagyivosztk, 2006. 168 p.

máciai bonyodalmakról nem is beszélve. Érthető, hogy mindezek nyomán egyre nő az érdeklődés a távol-keleti ország és népe történelme, gyökerei, kultúrája, társadalmi-politikai fejlődésének útja iránt: honnan és főképpen *hogyan* jutott el a 21. század elejére a mai állapotokhoz; s hogyan lehetséges, hogy egy etnikailag homogén, történetileg egységes nemzet egyik fele a világ 11–12. gazdasági hatalmává lett, míg a másik fele minden gazdasági, társadalmi, politikai mutató szerint az „utolsó helyezett”. Más szóval: egy korábban elmaradott, félféudális gyarmati ország egyszerre, párhuzamosan produkálta a modernizáció sikeres és megbukott modelljét.

Ezt az érdeklődést tükrözi az is, hogy Oroszországban alig egy év alatt, 2002–2003-ban három alapvető monográfia jelent meg Korea történelméről, s ezeket újabbak is követték. Szerzőik immár a korábbi ideológiai-politikai kötöttségektől és kötelezettségektől mentesen mutatják be és elemzik a koreai nép több ezer éves történelmét, sikereinek és megpróbáltatásainak tényezőit. Az említett munkák segítenek elosztatni a mai Koreával, különösen a Koreai Népi Demokratikus Köztársasággal, illetve az ún. „koreai kérdéssel” kapcsolatos számos félreértést, torzítást. Szerzőik és szerkesztőik között megtaláljuk a koreanisztika nemzetközi hírű „nagy öregét”, de még inkább tanítványaikat, a mai történetírói középnemzedéknek a jelek szerint jól felkészült képviselőit.¹

Ugyancsak figyelemre méltó J. V. Vanyinnak, az idősebb nemzedék rangos képviselőjének az Orosz Tudományos Akadémia (RAN) Orientalisztikai Intézete Koreai–Mongol Osztálya vezetőjének a közelmúltban megjelent műve. Ebben a szerző – *A koreai háború (1950–1953) és az ENSZ*² címmel – az oly gazdag irodalom által tárgyalt kérdésben is új tényeket és összefüggéseket tud föltárni.

Ezek a KNDK történelmét, illetve az észak-koreai helyzetet is tárgyaló tudományos publikációk értékesek és érdekesek a szakembereknek is. A szovjetorosz kutatók ma már (a dokumentumokhoz való szabadabb hozzáférés, de olykor személyes tapasztalatuk révén is) külföldi kollégáiknál sokkal több anyag birtokában vannak, s alaposabb a helyismeretük. Ami pedig az újabb viszonyokat illeti, korrigálni tudják a nemzetközi

¹ Szergej Olegovics KURBANOV: *Kursz lekcij po isztorii Korei sz drevnosztiji do konca XX veka*. Izdatyelsztvo Szankt-Petyerburgszkovo Goszudarsztvenno Unyiverszityeta, 2002. 626 p.; Vlagyimir Mihajlovics TYIHONOV: *Isztorija Korei. Tom 1. Sz drevnyejsih vremen do 1876 goda*. Muravej, Moszkva, 2003. 464 p.; *Isztorija Korei (novoje procstyenyije)*. Pod redakcijej professzora A. N. TORKUNOVA [Anatolij Vasziljevics]. ROSZSZPEN, Moszkva, 2003. 430 p.

² Jurij Vasziljevics VANYIN: *Korejszkaja vojna. (1950–1953) i OON*. Insztityut Vosztokovegyenyija, Moszkva, 2006. 286 p.

sajtó által sugallt meglehetősen torz képet a KNNDK-ról (amelynek itthoni terjesztésében a magyar médiumok és egyes hazai politikusok is ludasak).

Az alábbiakban két ismert orosz Korea-kutatónak a közelmúltban megjelent, az észak-koreai helyzettel foglalkozó művét tekintem át röviden.

A RAN Távol-Keleti Intézetének (Insztitut Dalnyeo Vosztoka) kiadásában 2006-ban jelent meg A. Z. Zsebinnek, az intézetben működő Korea-Kutatások Központja vezetőjének könyve, *A KNNDK politikai rendszerének fejlődése a globális változások közepette* címmel. Hasonló témával foglalkozik L. V. Zabrovskajának, a Vlagyivosztoki Egyetem professzor asszonyának ugyancsak 2006-ban napvilágot látott munkája, *A Koreai Népi Demokratikus Köztársaság a globalizáció korában. A bezárkózottságtól a nyitottság felé.*

Zsebin már könyve címével is megkérdőjelezi azt a politikusok körében és a közvéleményben a legutóbbi időig élő nézetet, amely szerint a KNNDK-ban, közelebről az észak-koreai politikai rendszerben – a „sztálinista diktatúra” uralma alatt – évtizedek óta semmi sem változott. Zabrovskaja pedig, mint láttuk, feltételeken a nyitottság irányába mutató folyamatként jellemzi a jelenlegi észak-koreai gazdasági és politikai mozgásokat. „A KNNDK kormányzó eliteje – mutat rá Zsebin – fokozatosan, felesleges csinnadratta nélkül alakította át az ország állami ideológiáját, politikai rendszerét és gazdaságát, mindenekelőtt saját hatalma megszilárdításának érdekétől vezettetve, s hogy biztosítsa Északon a rendszer túlélését, a Dél-Koreával folytatott éles versengés és az USA-val szembeni konfrontáció közepette.” (156.)

Ezt a folyamatot Zsebin három, kronologikusan egymást követő, egymásra építkező részben elemzi.

A *Forradalom és folyamatosság a KNNDK politikájában* című első fejezetben a szerző a *hagyományok és a modernitás viszonyát* taglalja az ország 1945 utáni történelmében. Külön is kiemeli „az ideológia alakulását – a marxizmustól a tradicionalizmusig”. Ezután az észak-koreai politikai intézményrendszer átalakításának sajátosságait tárgyalja. Megállapítja (és ebben egyetérthetünk vele): „Az országban a politikai folyamat fő tartalma mintegy harminc év folyamán (a ’60-as évek közepétől a ’90-es évek közepéig) a hatalom örökletes átadása feltételeinek megteremtése volt, Kim Ir Szen fia, Kim Dzsong Ir számára.” (6–7.) S bár megőrizték a szovjet típusú köztársaság bizonyos külső jellemzőit, a KNNDK-ban a politikai folyamat tartalmát és formáit mindinkább a hagyományos (konfucianus) koreai kultúra határozta meg. A folyamat végső célja és tényleges eredménye a hatalom örökletes, monarchikus (feudális) típusú átadása volt – egy névlegesen szocialistának deklarált

országban.³ Ennek volt alárendelve az észak-koreai politikai, ideológiai gyakorlat és az intézményrendszerek átalakítása, ez határozta meg funkcióit.⁴ „Elmondható – írja Zsebin –, hogy a japán gyarmati uralom összeomlását, valamint a felszabadítást követő, szovjet, illetve kelet-közép-európai típusú, 1945–1947-es demokratikus reformok, ezeknek mint forradalomnak a hangoztatása utólag csupán eszköznek bizonyult a koreai történelmi tradíció és folytonosság helyreállításához, miközben a nemzetközi politikai realitások, a 20. századi tudományos-műszaki fejlődés minden korábbinál inkább más reagálást követelt volna.”

Ma már kimondható: történelmi-metodológiai szempontból vizsgálva, mint ezt később Dél- és Észak-Korea eltérő fejlődése meggyőzően demonstrálta, Korea háború utáni történetében egy „nyugati” és egy „keleti” típusú modernizációs kísérlet bontakozott ki, egyazon ország, egy nemzet keretében.

A szerző visszatérően foglalkozik a hagyományok mibenlétével, jelentőségével, hatásával *a jelenlegi keleti politikai rendszerek szerkezetére, funkcióira*, a KNNDK-t ennek különös eseteként fogva föl. Bár az észak-koreai vezetés, a Koreai Munkapárt vezetősége és a kormány soha nem hivatkozott nyíltan a konfucianizmusra, ez utóbbi szelleme és a rá jellemző gyakorlat erőteljesen érvényesült az ideológiai és propagandamunkában, áthatotta a társadalmi-politikai életet. Zsebin kimutatja, hogy 1945 után éppen a konfuciánus hagyományok teremtettek kedvező talajt egy látszat szerint szovjet típusú politikai rendszer létrehozásához (a társadalom egy nagy család, élén az atyával: a vezérrel). Ez a rendszer a kezdeti „népi demokratikus”, szocialista elemek, külső hasonlóságok vagy inkább minősítések ellenére hamarosan (főleg az ötvenes évek második felétől) tartalmilag mind lényegre hatóbban távolodott el a kelet-európai „testvér-országokétól”. Majd amikor a szovjet példa már – bel- és külpolitikai okokból is – egyre terhesebbé vált, épp a konfucianizmus primitív változata szolgált alapul *az erőteljes koreai nacionalizmus újjáéledéséhez-újjáélesztéséhez*, gyakran erősen leegyszerűsített formában. Így kerekedett fölül és ilyen tartalommal telt meg a sajátosan értelmezett tradíció (az említett csucshe-tan, a „saját út” eszméje). Anélkül, hogy itt részletekre

³ Kim Ir Szen elnök a kelet- és kelet-közép-európai országok válságainak okát nyíltan „a hatalomátadás megoldatlanságában” jelölte meg, hangsúlyozva, hogy ezt a kérdést a KNNDK-ban „sikeresen megoldották”.

⁴ Nota bene: bár ezt kevesen tudják, a KNNDK vezetői ismételten hivatalosan is elutasították a marxizmus-leninizmus mások által vallott eszméit, amint a proletárdiktatúrát, a munkásosztály vezető szerepét is, bár esetenként emlegetik ezeket mint ideológiai konstrukcióik (a „csucshe”, a „szongun”) történelmi előzményeit.

bocsátkoznánk, egyetérthetünk a szerzőnek azzal a megállapításával is, hogy az 1945-ben erőteljes szovjet közreműködéssel létrehozott Koreai Munkapárt fokozatosan „a vezér pártjává” lett, a személyi diktatúra egyik mechanizmusaként, eszközeként. Így vált előbb Kim Ir Szen, majd halála után (1994) fia, Kim Dzsong Ir a személyi diktatúra, a „koreai típusú szocializmus” totális megtestesítőjévé, a társadalom mint nagy család vezéréként, atyjaként (38.). A hatalom kizárólagos birtokosa a Kim Ir Szen alapította klán lett. A szerző hozzáfűzi, hogy ezen a klánon belül is, amelynek egyre több tagja tölt be vezető tisztségeket a kormányzatban, a hadseregben, a politikai, a társadalmi, a gazdasági, a kulturális élet minden területén, előfordultak és ma is vannak feszültségek, ellentétek.

A második fejezetben (*A Kim Dzsong Ir-korszak politikai rendszere*) Zsebin részletesen ismerteti, majd elemzi a *hatalom öröklésének több évtizedes politikai, intézményi és személyi („kádér”-) előkészítését*. Az ifjabb Kim már a hetvenes évektől részt vett az ország legfelsőbb vezetésében. Apja kezdeményezésére 1974-ben a Politikai Bizottság tagja és a Központi Bizottság titkára lett. A pártvezetés hivatalosan is „a vezér örökösének” ismerte el. (54.) Saját 80. születésnapján mondott beszédében, 1992. április 15-én Kim Ir Szen élete fő eredményének nevezte a hatalom biztosítását fia számára. 1991 decemberében a Koreai Néphadsereg főparancsnokának nevezette ki (addig az akkori alkotmány szerint ő volt a főparancsnok). Ebből az alkalomból a fiú marsalli rangot is kapott, majd 1993-ban a Honvédelmi Bizottságnak (később a KNKD legfőbb hatalmi szervének) az elnöke lett (95.).

Az örökletes hatalomátadást azonban – még Kim Ir Szen életében – súlyos gazdasági válság kísérte, s az élelmezési helyzet a több éven át tartó természeti csapások sora (árvíz, szárazság, tömeges éhínség) folytán kritikusra fordult.⁵ Ilyen helyzetben – mutat rá Zsebin – apja 1994. július 8-án bekövetkezett halála után Kim Dzsong Irt hivatalosan nem iktatták be a legfelsőbb párt-, állami és katonai pozíciókba, mert a konfuciánus szabályok szerint „az ég rossz jeleket küldött”. Ezért rendelték el az ugyancsak konfuciánus gyökerű hároméves gyászt (56.).

A szerző részletesen föltárja a Kim-klánon belüli erőviszonyokat, belső feszültségeket, de hangsúlyozza: a hatalom megtartása érdekében a kormányzó elit megőrzi egységét, hogy elkerülje az olyan csapásokat, amilyenek a kelet-közép-európai országokban, főleg az NDK-ban és Romániában érték a legfelsőbb nomenklatúrát (62.).

⁵ A sokszor olvasható, másfél-kétmillió éhen halt emberről szóló jelentések túlzóak, ez demográfiai képtelenség.

Mindennek folytán – már Kim Ir Szen utolsó éveiben – mindinkább előtérbe került a *hadsereg mint az utódlás támasza és biztosítója*, fokozatosan háttérbe szorítva a Koreai Munkapárt szerepét. Végül 1995-ben hivatalosan is meghirdették az úgynevezett *szongun*-politikát, azaz a hadsereg abszolút elsőbbségét, a társadalmi-politikai, a gazdasági és a kulturális élet teljes militarizálását.

Mindezek eredményeképpen a KNDK belpolitikai helyzete és Kim Dzsong Irnek mint az Állami Védelmi Bizottság elnökének és a Koreai Munkapárt főtitkárának a személyi hatalma megszilárdult. Ezt fejezte ki az alkotmány 1998. évi módosítása is. Ami a *szongun*-politikát, a társadalom totális militarizálását illeti, Zsebin véleménye szerint „ez az uralom a katonaság segítségével, a katonaságra támaszkodva” érvényesül (90.). A phenjani politikai propaganda éveken keresztül nyíltan hirdette, hogy „a Hadsereg egyben a Párt, a nép és az állam is”. Mindez erősen emlékeztet „a hatalom a puskacsőből nő ki” Mao Ce-tung-i jelzavára és gyakorlatára. A szerző hangsúlyozottan hívja föl a figyelmet arra, hogy a *szongun*-politika számos negatív következménnyel jár az észak-koreai társadalomban. A hadsereg konzervatív, sőt reakciós erőként jelenik meg; gátolja a társadalmi-gazdasági válság leküzdését. (96.)⁶ Ez – többek között – megmutatkozik a társadalom fokozódó apátiájában, közömbösségében a párt és a hatalom propagandakampányai iránt.⁷

A monográfia harmadik fejezetében (*A tömegmozgósítás és a társadalmi ellenőrzés mechanizmusai*) Zsebin részletesen ismerteti az utóbbi évtizedek ideológiai, politikai, termelési stb. kampányait, s azt, hogyan járult hozzá Kim Dzsong Ir e téren az „apai örökség” gyarapításához. Számunkra azonban inkább a cikke elején feltett kérdésre (hogyan működik?) adott zsebini válasz a legérdekesebb. A legfigyelemreméltóbb az *inminbanok*, a lakóhelyi-szomszédsági közösségi csoportok működésének, ezek történelmi, szociális, adminisztratív, nem utolsósorban közbiztonsági, rendőri, valamint tömegmozgósító szerepének a bemutatása, elemzése (117–138.).

Az *inminban* szervezet (a kölcsönös kezesség rendszere) még az i. e. 6–3. századi Kínában alakult ki, s „vált a lakosság gazdaságon kívüli kényszerítésének egyik fontos eszközévé”, amelynek segítségével az em-

⁶ Tegyük hozzá: gátolja a Korea-közi kapcsolatokat, szélesebben a KNDK nemzetközi-külpolitikai tevékenységét.

⁷ A recenzius megítélése szerint a legutóbbi hónapokban (2007-ben) némi változás észlelhető. Külsőségekben is kitapintható a katonai vezetés bizonyos mértékű háttérbe szorulása Kim Dzsong Ir mellett. Bár a propaganda továbbra is hangsúlyozza a *szongun* elvét, de már „a párt politikájaként”, s nem mint önálló, meghatározó erőt. A *Nodong Szinmunban*, a KMP központi sajtóorgánumban egymástól eltérő „vitatkozó” (?) megállapítások, értékelések jelennek meg az irányadó szerkesztőségi és vezércikkekben.

bereknek „nemcsak a tevékenységét, de a gondolkodását is totálisan ellenőrizhették” – mutat rá Zsebin. A rendszert azután átvették a kínai civilizáció és kultúra körébe tartozó államok, így a kora középkori Korea is. Adminisztratív, nyilvántartási funkciói mellett nagy szerepet játszott a totális besúgórendszer megteremtésében és hazafias tett szintjére emelésében (a kölcsönös kezesség keretében a tagok felelősek voltak egymás adózásáért, robotjáért, erkölcsi magatartásáért stb.). A 19. századi Koreában, amikor megjelentek a külföldiek („barbárok”), elsősorban a misszionáriusok, az inminban megkülönböztetett szerephez jutott ezek megfigyelésében. A japán gyarmati uralom éveiben (1910–1945) a japán hatóságok is felhasználták céljaikra az inminbant, a japánellenes hazafias szervezkedések, az észak-koreai és a mandzsúriai partizánmozgalmak ellen.

Korea 1945-ös felszabadulását követően a népi hatalmi szervek kialakulásával párhuzamosan Északon (egyébként Délen is) újjászerveződtek az inminbanok is. Jelenleg pedig *átfogják, egyesítik a KNDK teljes lakosságát, egyben „a hatalmi szervezet legalsóbb sejtjei”* (119.). Kim Ir Szen és Kim Dzsong Ir, a legfelsőbb párt- és állami vezetés állandó figyelemmel kísérte tevékenységüket, gyakran adtak „helyszíni útmutatást” számukra; ma is évente megrendezik az „élenjáró inminbanok” képviselőinek országos gyűlését.

Az észak-koreai inminbanok a városokban általában 20–30, egyazon lakóházban vagy lépcsőházban lakó családot fognak össze, hatókörük falun 5–10 családra terjed ki. Most is széles körű feladatokat látnak el. Dolguk a tagság „csucshé szellemű” nevelése (hűség a párthoz és a vezérhez, utasításaik végrehajtása), eszmei tisztaságuk ellenőrzése, a közösségi erkölcsi normák megsértőinek a leleplezése, mozgósítás különböző társadalmi munkákra, részvételre a politikai rendezvényeken. Az inminban vezetője számos adminisztratív ellenőrző funkciót is betölt: vezeti a lakónyilvántartást, regisztrálja a családok eseményeit, feljegyzi látogatóikat, kiosztja az élelmiszerjegyeket, átveszi a tagokhoz érkező postát.⁸

Végezetül Zsebin – *A változások útján* alcímmel – azokat az óvatos félintézkedéseket tekinti át, amelyeket a phenjani vezetés 2002 óta „állami intézkedések” elnevezéssel foganatosított a gazdaságirányítás területén. (Észak-Koreában nem használják a „reform” kifejezést!) A korlátozott piaci viszonyok bevezetése (engedélyezése) azonban véleménye

⁸ A recenzensnek 1961-ben a phenjani népi bizottság (tanács) egy osztályvezetője elmondta: az inminbanok révén néhány óra alatt százezres nagygyűlést tudnak szervezni. „Az inminban segítségével az ellenséget is könnyebb leleplezni – mondta –, hiszen neki is laknia kell valahol.”

szerint mindeddig nem hozott érzékelhető eredményt, mivel a gazdasági kulcspozíciókat az állam változatlanul szigorúan ellenőrzi. A szerző úgy látja, hogy hosszú ingadozás után a koreai vezetés *a szocialista (?) gazdaság valamiféle korrekciójának kínai–vietnami típusú, de lassított kísérlete mellett döntött*, megőrizve konzervatív politikai rendszerét, korábbi döntési mechanizmusait („pápábbak a pápánál”, mint erre már volt példa az ország történelmében). Közben tagadhatatlanul élénk figyelemmel kísérik, sőt tanulmányozzák a dél-koreai modernizáció tapasztalatait is (157.). Egyre szélesebb, átfogóbb területeket ölelnek fel a Korea-közi gazdasági kapcsolatok, mint a korszerűsítés elengedhetetlen szükséglete (159.). A két Korea kereskedelmi forgalma már meghaladja az évi egymilliárd dollárt.

A jövőt illetően érdekes a szerző egy fölvetése. Szerinte „mentő receptként szolgálhat a KNNDK számára a Kaukázuson túli és közép-ázsiai egykori szovjetköztársaságok posztkommunista fejlődésének a tapasztalata”, beleértve az „örökletes hatalomátadás” már ott is meghonosodott gyakorlatát (160.). A KNNDK vezetése előtt álló jelenlegi feladat lényegét abban látja, hogy „megteremtse a politikai biztosítékokat és a gazdasági feltételeket Észak-Korea mostani kormányzó elitje számára az új viszonyok közepette”. Ám a fő problémák egyike, hogy „*a KNNDK nyilvánvalóan megkésett a reformok elindításával*”.

Az alapos, tanulságos, higgadtan mérlegelő monográfiát mellékletként a KNNDK jelenlegi alkotmányának és a Koreai Munkapárt szervezeti szabályzatának a szövege, valamint a párt központi szervei és a legfelsőbb államhatalmi szervek felépítésének az ismertetése egészíti ki.

*

Míg Zsebin főként a jelenlegi észak-koreai társadalmi-politikai rendszer kialakulásával, működésével és távlataival foglalkozik, Larisza Zabrowszkaja ugyanezt a témát alapjában gazdasági oldalról közelíti meg. Mint hangsúlyozza: „Tanulmányozni kell a KNNDK jelenlegi életét, meg kell magyarázni a kormányzó Koreai Munkapárt konszolidációjának okait a dolgozók széles köreiből, ez utóbbiak szolidaritását a vezető körökkel a bel- és külpolitika minden kérdésében.”⁹ Ennek megfelelően a szerző a monográfia első fejezetében igen részletesen ismerteti a KNNDK bel-

⁹ Zabrowszkaja a könyvét olyan számítógépes másolatban juttatta el hozzám, amelyen az oldaltörések, ennélfogva az idézetek oldalszámozása is lényegesen eltér az eredetitől. Így a citátumok hitelessége tekintetben kénytelen vagyok az olvasó bizalmára apellálni. Egy-két helyen, ahol az adat kétséget kizáróan megállapítható volt, ezt szöveg közötti zárójelben jeleztem.

ső gazdasági helyzetét, gazdasági, irányítási, elosztási rendszerét, demográfiai problémáit, a társadalom mindennapi életét. Idézi a phenjani sajtó megállapítását: „A szocialista piac szétesése és a nyugati hatalmak gazdasági szankcióinak lánca, valamint az elemi csapások miatt az ország gazdasága válságos helyzetbe került.”

Az Észak-Koreát sújtó éhínség különösen 1997-ben volt súlyos. A külföldi, főleg amerikai számítások – mint már utaltunk rá – 800 000 és 3 millió fő közé teszik az áldozatok számát, míg a KNDK hatóságai az érintett ötéves időszakban 200 000, „az egészségügyi nehézségek” következtében meghalt embert emlitenek. (11.) Az élelmiszer-elátási válság miatt a vezetés kénytelen volt külföldi humanitárius segélyekért folyamodni, és bizonyos változtatásokra kényszerült a falusi szövetkezeti rendszerben is. Így például engedélyezték az úgynevezett családi vállalkozásokat és az 5–6 fős mezőgazdasági „egyéni brigádokat”, amelyek a szövetkezetektől bérelt földet művelnek. Hamarosan kiderült, hogy az ilyen félig önálló csoportok termelékenységük sokkal magasabb, mint a szövetkezetekben dolgozóké. Ebben a formában a tagok a termékfelesleget értékesíthetik, az ugyancsak engedélyezett paraszti piacokon. Számuk ma már országosan meghaladja a 300-at, közülük több mint 40 van a fővárosban. 200 m²-ig terjedően engedélyezték a háztáji gazdaságokat (eddig ez 30 m² volt). Zabrovskaja azonban rámutat: „Nincs szó a mezőgazdasági termelés szervezetének gyökeres változásáról vagy családi parasztgazdaságok létrehozásáról, melyek sokkal hatékonyabbak lennének. Mindez abban az ideológiai felfogásban gyökerezik, amely szerint szocialista országban csak a kollektív gazdálkodás létjogosult.”

A szerző mindazonáltal nagy figyelmet szentel a phenjani vezetés már említett, 2002-es, óvatos, olykor felemás reformkísérleteinek. Leírja, hogy lehetővé tették a tervgazdálkodás részleges decentralizációját. A termékek árát a termelő állapíthatja meg, szerződést köthet a beszállítókkal és a felhasználókkal; bevezették a gazdasági önelszámolást. S ami igen jelentős lépés volt, több évtized után bizonyos mértékben korlátozták a vállalati-intézményi pártbizottságok beleszólását a gazdasági tevékenységbe. Mindez elvben komoly gazdasági hatással, következményekkel járhatna, ha az országot, a költségvetést nem terhelné a szupermilitarizáció, különösen a nukleárisrakéta-fejlesztési verseny. (Zabrovskaja adatai szerint az éves költségvetés egyharmadát emészti fel a világ negyedik legnagyobb hadseregének az eltartása.)

Másfelől a bevezetett ár- és fizetési viszonyoknak vannak kedvezőtlen következményei (munkanélküliség, infláció stb.) is. Az óvatos, bizonyta-

lan gazdasági reformkísérlet továbbá nem megy zökkenőmentesen: kiváltja a lakosság, különösen az idősebb pártkáderek elégedetlenségét. Úgy tűnik, folyik is az utóbbiak és a fiatal „technokraták” közötti kulisszák mögötti harc, amelyet Kim Dzsong Irnak a jelek szerint – egyelőre – sikerül ellenőrzése alatt tartania. Ebben számíthat Kína támogatására, humanitárius és gazdasági segélyeire, „ami a minimumra csökkenti a reformok negatív hatásait, és segíti a KNNDK fájdalommentesebb beilleszkedését a régió modern nemzetközi életébe” – állapítja meg Zabrovszkaja. Ő is úgy látja: a jelek szerint Észak-Korea valamely formában követni fogja majd a kínai szocialista piacgazdaságot, de leszögezi: „a hatóságok nem tervezik a politikai rendszer reformját”, s így napjainkban is a gazdasági liberalizáció meglehetősen következtelen politikáját folytatják.

Végkövetetésként Zabrovszkaja professzor joggal állapítja meg: az erősödő globalizáció „váratlanul érte a KNNDK-t; az ország gazdasága nem képes biztosítani lakossága mindennapi szükségleteit” (147.), miközben az élet, az ország belső és nemzetközi helyzete mind határozottabban követelné, hogy hagyjanak föl a végzetes szupermilitarizációval, térjenek át a gazdaság tényleges reformjára, s mondjanak le a 21. században végképp idejétmúlt önelszigetelődesi politikáról.

A monográfia jelentős terjedelemben foglalkozik a KNNDK és szomszédai, mindenekelőtt Kína és Oroszország (részletesen adatolt) gazdasági kapcsolataival, főként az orosz Távol-Kelettel kialakítandó kapcsolatok lehetőségeivel, perspektívaival.

Elmondhatjuk, hogy mind Alekszandr Zsebin, mind Larisza Zabrovszkaja alapos helyismerettel, szakmai felkészültséggel és tárgyilagossággal ismerteti az észak-koreai helyzetet, a rendszer bel- és külpolitikai törekvéseit, célkitűzéseit, ezek indítékait. Következtetések – különböző megközelítések ellenére – végső soron egybeesnek. Mindketten úgy látják: az eddigi, kényszeredett és felemás gazdaságpolitikai módosítások megkéstettek, s (még) nem segítik elő sem az ország gazdasági felemelkedését, sem a nemzetközi gazdasági folyamatokba való bekapcsolódását. Mindkét monográfia vitathatatlan érdeme, hogy részletesen, objektíven ismerteti a kutatókkal, a politikusokkal, és általában az érdeklődőkkel a KNNDK-t és annak „remete diktatúráját”.

Faludi Péter